

**Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
Навоий давлат педагогика институти**

Тарих факультети

“Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” таълим йўналиши

Давлат ва ҳуқуқ асослари кафедраси

РЕФЕРАТ

Мавзу: ДАВЛАТНИ ТИПЛАРГА АЖРАТИШДА ТУРЛИ ЁНДАШУВЛАР

**Текширди: О. Эшдавлатов
Бажарди: Ф.Рахмонов**

Навоий – 2010

МАВЗУ: ДАВЛАТНИ ТИПЛАРГА АЖРАТИШДА ТУРЛИ ЁНДАШУВЛАРИ

КИРИШ

- 1. Давлат тушунчаси ва моҳияти.**
- 2. Давлатнинг асосий белгилари.**
- 3. Давлат моҳияти ва белгиларини тушунишда ёндашувлар хилма-хиллиги.**
- 4. Давлат типологияси.**

Хулоса

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

КИРИШ

Давлат ҳақидаги фан тарихи мураккаб, серқирра жараёндир. Ушбу фан доирасида давлатчилик табиати, тузилиши ва функциялари ҳақидаги, давлатнинг пайдо бўлиши ва эволюцияси тўғрисидаги билимлар тўплами, бойиб боради. Давлат тушунчаси ва моҳиятини кўриб чиқишга киришишдан олдин, бизнинг назаримизда, уларнинг талқини турлича бўлиб келганига эътиборни қаратиш жоиз. Давлат моҳиятини ўрганишга турлича методологик ёндашувларнинг мавжудлиги бунинг асосий сабабидир. Чунончи, шўролар давридаги адабиётларда ягона синфий нуқтаи назардан тушунирилган, яъни унга ҳукмрон синфнинг чекланмаган ҳокимияти, диктатура курали сифатида қаралган.

Давлат моҳиятини таърифлашга айнан шундай ёндашув Афлотун ва Арастудан тортиб, то унинг ғарбий Европадаги бугунги издошларигача бўлган номарксистик таълимотларни асоссиз равишда идеалистик, доимий қараш сифатида рад этиб келди. Ўзаро фарқларига қарамай, уларнинг аксарияти давлатни ижтимоий мураса ва умумий эзгулик ютуғи сифатида тушунишлари бунга сабаб бўлганди.

Давлатчилик тарихида уни қандай тушуниш лозимлигини аниқлашни Афлотун ва Арастудан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Улар тасаввурига кўра, давлат сиёсий алоқалар воситасида муайян бир тарзда бирлашган ва ўзаро боғлиқ одамлар жамоасидир. «Инсоннинг ўзига ўхшаган ва озод кишилар устидан ҳукмронлигини ўрнатувчи ҳокимият» шу алоқалар асосини ташкил этади, деб ҳисобларди улар.

Давлат умумий қиёфасини ягона фуқаролик жамоаси, сиёсий уюшма сифатида тушуниш Европа ҳуқуқшунослик фанида узок вақт мустаҳкам ўрин эгаллаб келди. Умуман, бу борада Афлотун ва Арасту издошлари кўпчиликни ташкил этади. Улардан айримларининг номларини келтириш билан қиёяланамиз.

Цицерон шулардан бири бўлиб, у ҳам давлатни сиёсий уюшган ва ҳаракатда бўлган халқ тимсолида кўрган. Унинг "Давлат ҳақида" деган асарида халқ "ҳуқуқ масалаларида бир битимга келган ва умумий манфаатлари билан ўзаро боғланган кишиларнинг (фуқароларнинг) бирлашмаси" сифатида тасвирланган.

1. Давлат тушунчаси ва моҳияти

Ўрта асрлар Европаси даврида Афлотун ва Арасту қарашларини ўша даврнинг энг обрўли олимлари Фома Аквинский ҳамда Марсилиий Падуанскийлар қўллаб-қувватлаб чиққандилар. Албатта, уларнинг ҳар бири ўзига яқин фикрлардан фойдаланган. Лекин

давлатга «инсон ўз эҳтиёжларини қондира оладиган ҳаёт даражасига эришувчи доимий иттифок» деб қарашда улар ҳамфикр эдилар.

Афлотун ва Арастунинг янги давр издошлари ҳам давлат тўғрисидаги кўп асрлик анъанавий қарашларни давом эттириб, уни жамиятнинг ўзига мос келадиган сиёсий уюшма деб таърифладилар. Улар орасидан энг буюклари — Г.Гроций, Ж.Локк ва И.Кантлар номини келтирамиз.

«Уруш ва тинчлик ҳуқуқи тўғрисида»ги асарида Г.Гроций давлатни «ҳуқуққа риоя этиш ва умумманфаати йўлида тузилган эркин кишиларнинг мукамал иттифоқи» сифатида таърифлайди.

Ж.Локк ҳам давлатни қарийб худди шундай тушунади. «Хукмдорлик тўғрисида икки трактат» асарида у ўз нуқтаи-назарини шундай ифода этади: «Давлат деганда мен ҳамиша демократия ёки бошқарувнинг у ёки бу шаклини эмас, балки лотинлар» сўзи билан ифодалаган ҳар қандай мустақил уюшмани назарда тутаман, бизнинг тилимизда ушбу сўзга «давлат» «» сўзи мос келади, у кишиларнинг шундай уюшмасини англатадиган тушунчани янада аниқроқ ифодалайди».

И.Кант ҳам давлатга бўлган ўз қарашларида бирдек фикр юритади. «Абадий тинчлик сари» асарида у шундай ёзади: «Давлат ўзи жойлашган ернинг ўзидай мулк эмас. Давлат - кишиларнинг ўзи хўжайинлик қилиб, ўзи бошқарадиган жамиятидир». «Ҳуқуқ ҳақидаги таълимотнинг метафизик асослари»да ҳам давлат тўғрисидаги шунга ўхшаш таърифни учратамиз: "Ҳуқуқий қонунлар ҳимоясида бўлган кўпчилик одамларнинг бирлашмасидир".

Албатта, давлатни ҳамиша ва ҳамма айнан шундай тушунган экан, деб ўйлаш мумкин эмас. Жумладан, қадимги ҳинд сиёсий онгида давлат (подшолик) тушунчаси давлатпаноҳнинг, ҳукмдорнинг «жисми»ни билдирган. XVI-XVIII асрлардаги ғарбий Европага қайтадиган бўлсак, бу ерда давлатчиликни тушуниш кескин равишда ўзгарганди. Давлат деганда тобора кўпроқ ҳукмдор ва унинг яқинлари, халқ ҳокимияти органлари, амалдорлар, мансабдор шахслар қатламлари ва шу қабила биргаликда тушуниладиган бўлди. Давлат моҳиятини тушунишдаги бундай ўзгаришларнинг, албатта, ўз сабаби, ўз тарғиботчилари бор эди.

Улар орасида Ж.Боден ўзининг «Давлат тўғрисида олти китоб» асарида давлат «суверен ҳокимият воситасида кўплаб оилалар ва уларга тегишли нарсалар» устидан адолатли ҳукмронлик сифатида тушунишни таклиф этганди. Атоқли француз давлатшуноси Арасту сингари давлат деганда одамларнинг муайян бирлигини қайд этсада, бу бирлик энди давлатнинг асосий, тизимлар ташкил этувчи қисми сифатида майдонга чиқмайди. У фақат давлат томонидан ҳаракат объекти сифатидагина намоён

бўлади. Давлат эса унинг таъкидлашича, суверен ҳокимиятнинг одамлар жамоаси устидан амалга оширадиган раҳбарлигидир. Ж.Боденгача ҳеч ким давлатни шундай тушунмаганини қайд этиш жоиз.

«Суверенитет», «суверен ҳокимият» унинг назариясидаги муҳим сўзлардир. Унинг фикрича, суверенитет «давлатнинг доимий ва мутлақ ҳокимиятидир». Айни пайтда унинг бу назариясининг ўзига хос томони шундаки, одамларнинг бутун жамоаси суверен ҳокимиятнинг энг яқин ва бевосита амалга оширувчиси бўлолмайди, бу вазифани ҳамманинг устидан ҳукмрон бўлган давлатпаноҳ (ёки олий орган) бажариши мумкин. Шу тариқа у халқ суверенитетини кейинги ўринга суриб, уни давлатпаноҳ суверенитетига алмаштиради.

Ж.Беден давлатнинг шубҳасиз муҳим белгисини алоҳида ажратиб, муносиб баҳолай олганлигини таъкидлаш керак. Лекин мазкур тамойил муаллифнинг бундай талқини баъзи эътирозларга сабаб бўлмаслиги мумкин эмас. Зеро, бу суверенитет эгасини ижтимоий яхлитликни ташкил этувчи одамлар жамоасидан кескин ажратиб қўйиш деган гап эди. Чунки давлатнинг ўзи ҳам, унга суверенлик ҳуқуқини бахш этувчи ҳам ана шу яхлитликнинг қисмларидир. Шу нуқтаи назарни Т.Гоббс ҳам қўллаб-қувватлаб ривожлантиради. Дарвоқе, бунинг учун у бир мунча бошқача далиллардан фойдаланади.

Одамларни қўрқувда ушлаб, улар ҳаракатини ззгуликка йўналтиришга, дейди Т.Гоббс, фақат барча алоҳида имтиёз ва кучларни бир одам қўлида ёки бир қанча кишилик жамоат қўлида жамлаш орқалигина эришиш мумкин. Агар шу тариқа кўпчилик одамларнинг бирлашуви рўй берса, бу давлат деб аталади. Монарх (яъни, подшо) давлат тимсолида намоён бўлади. Давлат моҳияти фақат ана шу одамда (ёки тегишли шахслар йиғинида)гина мужассамлашган бўлади деб ҳисоблайди Т.Гоббс. Суверенитет. Суверенитет соҳиби айнан шу давлатнинг ўзидир, унинг зиммасига «қўл остидагиларга тинчлик-осойишталикни бахш этиш, улар хавфсизлигини таъминлаш юклатилади».

Бундай қарашлар дунё микёсида анча кенг тарқалган. Анархистлар ҳам, социалистлар ҳам, либераллар ҳам уларни қўллаб-қувватлашган. Чунончи, мисол учун рус анархисти М.Бакунин, давлатни жамиятга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ташкилот деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, давлат «уч ярамас нарсага - бюрократия, полиция ва армияга таянади бу имтиёзли синфлар эзувчи ва ақидапараст идрокининг кўзга ташланиб турувчи тана жисмидир».

Шундай қилиб, биз давлат моҳиятининг марксизм асосчилари томонидан талқини масаласига етиб келдик. Уни алоҳида изоҳламоқчимиз. Зеро, давлатчилик назарияси ва амалиёти таракҳиётида улар алоҳида салбий аҳамият касб этган.

К.Маркс ва Ф.Энгельс учун давлат, биринчи нав-батда, «бир синфнинг иккинчи синф томонидан бости-рилиш машинасидан бошқа нарса эмас». Маркс ва Энгельс, буржуа жамиятидаги давлат “фақат бутун буржуазия синфи умумий ишларини бошқарувчи кўмитадир, холос», деб уқтиришган (“Коммунистик партия манифести”). Ленин ҳам давлат тимсолида «бир синфнинг бошқаси устидан ҳукмронлигини сақлаб турувчи» машинани кўрган. “Давлат - муайян синфнинг ҳукмронлик органидир, - дейди у. - У ўз муҳолифлари билан (ўзига қарама-қарши синф билан) муроасага келиши мумкин эмас».

Бундай ёндашув давлат тўғрисидаги тасаввурларни қашшоқлаштирар ва ҳатто бузиб кўрсатарди, унинг моҳияти ва ижтимоий аҳамиятини жўн ва бир томонлама тушунишга олиб келар, мазкур ҳодисанинг мажбурловчи, зўравонлик томонлари устуворлигини тан олишга даъват этарди.

Бироқ, шуни ҳам огоҳлантириш жоизки, ҳар қандай ёндашувни, шу жумладан, синфий ёндашувни ҳам бир йўла рад этиб бўлмайди. Давлат ривожда шундай пайтлар бўладики, унда мазкур ёндашув ҳам (барча нуқсонларига қарамай) иш бериши мумкин. Масаланинг моҳиятини ойдинлаштиришга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, иқтисодиётнинг ривожланиши муайян даражага етиб, ижтимоий неъматларни тенг тақсимлашнинг аввалги тизими яшай олмай қолган ҳамда жамиятнинг бундан кейинги ривож учун “Шарқ” жамиятида бўлганидек, сиёсий соҳада ёхуд Европадагидек сиёсий ва иқтисодий соҳада бошқарув билан шуғулланадиган элитар катламни ажратиш заруратга айланганда давлат дунёга келади. Бу - жамиятни табақаланишга олиб келди ва шунда дастлаб (ибтидоий жамоа тузумида) жамиятнинг барча аъзоларига тегишли бўлган ҳокимият сиёсий мазмун касб этди, яъни у энг аввало имтиёзли ижтимоий гуруҳлар синфлар манфаатига хизмат қила бошлади. Бинобарин, давлатнинг пайдо бўлиши ҳамиша оммавий ҳокимиятнинг мазмуни ўзгариб, сиёсий ҳокимиятга айланиши билан боғлиқ. Бу нимани англатади? Ибтидоий жамоа тузуми ҳокимиятидан фаркли ўлароқ, бу ҳокимият энг аввало жамиятнинг, синфнинг имтиёзли қисми манфаатларини ўйлаб амалга оширилади. Ушбу ҳолатда синфий ёндашув бундай ҳокимиятни тавсифлаш, бундай давлат моҳиятини очиб беришда кенг имкониятлар яратиб беради.

Бироқ давлат ҳокимиятининг мазмуни ҳамиша бир хил бўлавермайди. Чунончи, қадимги Афина ва Римда синфийлик яққол кўзга ташланиб туради ва шубҳага ўрин қолдирмайди. У ерларда ҳокимият қулдорлар қўлида бўлиб, улар асосий ишлаб чиқариш воситалари (ер)га ҳам, ишлаб чиқарувчилар — қулларнинг ўзига ҳам эгалик қилардилар. Қуллар давлат ҳокимиятини амалга ошириш у ёқда турсин, умуман ҳар қандай ҳуқуқлардан маҳрум этилганди.

Йирик ер эгалигига асосланган феодал жамиятда ҳам аҳвол шундай эди. Ҳокимият феодаллар - йирик ер эгалари қўлида бўлган. Дехқонлар ҳокимият ишига аралаша олмас, феодалларнинг тўла ёки қисман мулки ҳисобланиб, барча юридик ҳуқуқлардан қарийб маҳрум эди. Шундай қилиб, кулдорлик жамиятида ҳам, феодал жамиятда ҳам биз ошкора ижтимоий тенгсизликка, давлат ҳокимиятининг синфий (табақавий) мазмун-характерига дуч келамиз.

Бироқ, буржуа жамиятида давлат ҳокимияти характери баҳолашга бирдек ёндашиб бўлмайди. Зеро, бундай жамиятда қонун олдида расман ҳамма тенг, бир хил ҳуқуққа эга ва булар, одатда, декларация ва конституцияларда юридик мустаҳкамлаб қўйилган. Лекин илк буржуа жамиятида қонун томонидан белгилаб қўйиладиган мулк, маълумотга оид ва бошқа камситишлар аҳоли камбағал қатламларининг сайлов ҳуқуқларини ҳам чеклаши ҳаммага маълум. Шу йўл билан ҳокимиятнинг иқтисодий ҳукмрон синф — буржуазияга мансублиги таъминланади.

Энди ҳокимият бюрократик амалдорлар маҳкамаси (тўғрироғи унинг раҳбарияти) қўлида бўлган Шарқ давлатларига мурожаат қиламиз. Шу ўринда, амалдорларнинг синфийлиги ҳақида гапириш мумкинми, деган савол туғилиши мумкин. Бунинг устига мазкур мамлакатларда ишлаб чиқариш воситалари “ер”га мулк эгалиги йўқ бўлиб, ишлаб чиқарувчилар эса, расман озод эдилар. Лекин бу ерда шуни назарда тутиш керакки, ушбу мамлакатларда ҳокимият кўпроқ бутун жамиятнинг эмас, балки ҳокимият тепасида турган муайян ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодаларди. Бундан шу нарса келиб чиқадики, бу ижтимоий гуруҳлар ижтимоий неъматларни тақсимлаш тизимидаги алоҳида ўринлари ҳамда унинг анчагина қисмини ўзлаштириб олишлари билан ишлаб чиқариш воситаларига алоҳида муносабатлари билан, яъни амалда уларнинг эгаларига айланиб, ишлаб чиқарувчиларнинг ўзларини ҳам асоратга солиб, “қуллар жамоаси” даражасига тушириб қўйишлари билан ажралиб турадилар ва амалда синфларга айланадилар.

Умуман олганда, давлат (баъзан эса, давлат-партия) маҳкамасининг бундай чекланмаган ҳукмронлиги ишлаб чиқариш воситаларига хусусий мулкчилик ҳукм сурган жамиятда ҳам вужудга келиши мумкин. Давлат маҳкамаси фавқулодда мустақилликка эга бўлиб, жамиятга қарийб бўйсунмай қўйган вазиятда бундай ҳолат юзага келади. Жумладан, синфларни бир-бирига тенг қўйиш, уларни бир-бирларига гиж-гижлаш йўли билан бунга эришиш мумкин. Бонапартистлик ҳукмронлиги даврида Францияда худди шундай ҳолат юз берганди. Ҳар қандай ўзгача фикрлашни, ҳукмрон доиралар раъйига қарши ҳар қандай ҳаракатларни аёвсиз бостириш йўли билан ҳам шундай ҳолатга эришиш мумкин. Олмония ва Италиядаги фашистик режимлар, Лотин Америкасидаги тоталитар ёки авторитар режимлар шароитида шундай вазиятлар кузатилганди.

Шундай қилиб, келтирилган мисоллардан кўриниб турибдики, синфий ёндашув давлатнинг муҳим хусусиятларини аниқлаш, ундаги мавжуд ижтимоий зиддиятларни илғаб олиш имконини беради. Бундан ташқари, маълумки, барча тарихий босқичларда жамият эзилувчи синфлар ва қатламларини давлат ҳокимиятини эгаллаб олган эзувчиларга қарши чиқишлари кузатилган. Буларга Римдаги куллар қўзғолонини, Англия, Франция, Олмония, Хитойдаги деҳқонлар исёнлари ва урушларини ишчиларнинг иш ташлашлари ҳамда инқилобий чиқишлари ва шу кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин.

Шунга қарамай, яна бир бор таъкидлашни истардикки, давлат ҳокимиятининг синфий «табақавий» хусусиятини аниқлаш билангина давлат моҳиятини тўла намоён этиб бўлмайди. Мазкур муаммони фақат синфий ёндашув ёрдамида ўрганиш давлат ва сиёсий ҳокимиятни илмий билиш имкониятларини анча чеклаб қўяди.

Биринчидан, ҳокимият давлатдан анчайин кичик ижтимоий гуруҳлар қўлида бўлиб, бу гуруҳлар у ёки бу синф манфаатларини тўла ифода этмаслиги, балки ўзларининг тор гуруҳий манфаатлари йўлида (бонапартизм, тоталитар бюрократик режимларидагидек) ҳаракат қилишлари мумкин.

Иккинчидан, мустамлакачилик қарамлигидан озод бўлган баъзи мамлакатларда кўпинча бирон-бир синф ҳокимиятини қўлга олиш учун етарли куч ва уюшқоқликка эга бўлмаган ҳолатлар юзага келади. Башарти бу мамлакатда умуммиллий манфаатлар (мустақилликка эриши, миллий иқтисодиёт ва маданиятни ривожлантириш) кўндаланг бўлган тақдирда турли синфлар ва синф бўлмаган ижтимоий гуруҳлар блоки ташкил топиб, кўп ҳолларда улар таркибига мцяпий буржуазия, ишчилар синфи, деҳқонлар, зиёлилар, ҳунармандлар, майда савдогарлар ҳам кирадилар.

Учинчидан, муайян шароитларда бутун халққа тегишли бўлган давлат юзага келиши мумкин. Бунда умумхалқ манфаатлари синфий ёки гуруҳий манфаатлардан ғолиб келади.

Тўртинчидан (бу жуда муҳим), ижтимоий зиддиятларнинг мавжудлигига қарамай, жамият ҳамиша бир бутун яхлитдир. Зеро, кулларсиз кулдорларнинг, деҳқонларсиз йирик ер эгаларининг, ишчиларсиз капиталистларнинг бўлиши мумкин эмас. Шарқ мамлакатада жамоа меҳнати амалдорлар маҳкамаси мавжудлигининг зарур шартидир. Шу боис ҳокимият тепасида турган синф ёки ижтимоий гуруҳ ҳамиша (ҳатто ўз манфаатини ўйлаб ҳам) эзилувчи синф ҳақида бир қадар ғамхўрлик қилишга мажбур.

Шунинг учун ҳам ҳар қандай давлат умумижтимоий функцияни бажариш, бутун жамият манфаатлари йўлида ҳаракат қилиши шарт бўлади. Шу жиҳатдан олиб қаралганда ҳар қандай давлат фақат бостириш қуроли бўлибгина қолмай (қадим аجدодларимиз айтиб

кетганларидек), бирлаштириш воситаси, интеграциялаш (яхлит ҳолатга келтириш) йўсини сифатида жамият тимсоли ҳамдир.

Шундай қилиб, давлатнинг умумижтимоий функцияси унинг муҳим хусусияти бўлиб, синфийлик хусусияти билан бир қаторда давлат умумий моҳиятининг энг аҳамиятли жиҳатини ташкил этади. Шунинг ёдда тутиш керакки, давлатда ҳукмрон доираларнинг тор синфий ёхуд гуруҳий манфаатлари ҳамиша бутун жамият манфаатлари билан ҳўшилиб кетади. Лекин давлат моҳиятининг юқорида тилга олинган жиҳатлари турли даврларда ва турли тарихий шароитларда бирдек бўлмаган ва бир томоннинг кучайиши иккинчи томоннинг заифлашувига олиб келади. Буни инобатга олиш жуда муҳим.

Чунончи, қулдорлик жамиятида давлатнинг синфийлик жиҳати энг кўп даражада устувор бўлади. Бутун ҳокимият, юридик ҳуқуқлар, ўз манфаатларини амалга ошириш имкониятлари тўлиқ ҳукмрон синф қўлида бўлади. Шунга қарамай, бу жамият тўғрисидаги билимларимизнинг ҳаммасини ҳам тўғри деб бўлмайди. Бутунлай ҳақ-ҳуқуқсиз зот сифатида қуллар тўғрисидаги тасаввуримизда бирмунча муболаға ҳам бор. Масалан, Римда озод кишилар умумий аҳолининг атиги уч фоизини ташкил этган. Шунинг учун қуллар билан ҳисоблашмасликнинг иложи ҳам йўқ, ҳавфли ҳам эди. Ҳар қандай бирон қимматга эга бўлган мулк қатори қуллар ҳам маълум даражада юридик жиҳатдан ҳимояланган. Буларнинг ҳаммаси қулдорлик давлатининг умумижтимоий роли биз ўйлаганимиздан анча каттароқ эканлигидан далолат беради.

Жамиятнинг қулдорлик тузумидан феодализмга, феодализмдан капитализмга томон ҳаракати давомида давлат фаолияти умумижтимоий жиҳатининг аҳамияти ҳам ошиб борган. Хусусан, унинг ҳозирги ғарб жамиятидаги мақоми катта. Тадбиркорлар фойдасидан ундириладиган катта солиқлар, меҳнат шароитларининг давлат томонидан мувофиқлаштириб борилиши, турли хилдаги ижтимоий дастурларнинг кенг ривож топганлиги ва бошқа тадбирлар шунга олиб келдики, натижада мавжуд ижтимоий зиддиятлар салмоқли тарзда юмшаб бормокда, синфий рақиблар тобора камайиб бораётганлиги туфайли уларни бостириш чораларига зарурат ҳам камаймокда, жамиятнинг сиёсий барқарорлиги ошмокда. Шундай қилиб, давлат фаолиятидаги ижтимоий жиҳатларнинг ўсиб бориши билан бир вақтда унинг синфийлик мазмунини белгиловчи улуши ҳам камайиб борапти.

Хулоса сифатида шунини айтиш керакки, давлат тушунчаси ва моҳиятини ҳар тарафлама тўлиқ ҳамда объектив билиш учун фақат синфий ёндашувнинг ўзи мутлақо кифоя қилмайди, Бинобарин, бу ўринда давлат тўғрисидаги бошқа назариялар - элитар,

технократик, плюралистик демократия, "умумий ҳузур-халоват" давлати ва бошқа назариялар қоидаларидан фойдаланиш керак бўлади.

2. Давлатнинг асосий белгилари

Давлат жамиятнинг сиёсий тизимига кирувчи бошқа ташкилотлардан бир қатор ўзига хос белгилари билан фарқ қилади. Давлатнинг белгилари тўғрисидаги масала ҳамisha ҳуқуқшунослар эътиборини торттиб келган ва бу ҳақда уларнинг турли талқинлари мавжуд.

Ф.Энгельс ўзининг "Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши" деган асарида давлатнинг асосий белгилари сифатида аҳолининг ҳудудий бўлиниши, оммавий ҳокимият ҳамда солиқлар тизимининг ташкил этилишини кўрсатиб ўтганди. Г.Ф.Шершеневич ҳам шунга ўхшаш уч белги: "а) одамларнинг бирлашуви; б) улар устидан ҳукмронлик қилувчи ҳокимият; в) шу ҳокимият таъсир доирасидаги ҳудуд..." ни санаб ўтади,

Ҳозирги вақтда давлатнинг умумий эътироф этилган қуйидаги асосий белгиларини кўрсатиш мумкин

давлат ўз давлат чегаралари доирасида фуқаролик белгиси бўйича бирлашган бутун жамиятнинг, бутун аҳолининг ягона вакили сифатида майдонга чиқади;

давлат-суверен ҳокимиятнинг ягона соҳибидир;

давлат юридик кучга эга бўлган ва ҳуқуқ нормаларини акс эттирган қонунлар ва уларга асосланиб чиқариладиган ҳужжатларни қабул қилади;

давлат ўз вазифалари ва функцияларини бажариш учун зарур бўлган давлат органлари ҳамда тегишли моддий воситалар тизимидан иборат мураккаб-механизм (маҳкама)дир;

давлат - қонунийлик ва ҳуқуқ-тартибот посбони бўлишга махсус даъват этилган ҳуқуқни муҳофаза қилиш (жазолаш) органлари (суд, прокуратура, милиция, полиция ва ҳ.к.)га эга бўлган ягона ташкилот;

фақат давлатгина ўз муҳофаази, суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва хавфсизлигини таъминловчи қуролли кучлар ҳамда хавфсизлик органларига эга бўла олади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган биргаликда олинган давлат белгиларининг жаъми жамият сиёсий тизимида давлатнинг алоҳида ўрни ва етакчи ролини тўла изоҳлайди. Албатта, бунда, ҳар бир тарихий даврда, турлича ижтимоий-иқтисодий шароитларда давлатнинг бу белгилари ҳам ички мазмуни, ҳам ташқи кўриниши билан фарқ қилишини ҳисобга олиш зарур.

Ҳозирги шароитларда демократия ва эркинликларни, барқарорлик тинч-тотувлигини, республика халқлари ҳамжихатлиги ва ҳамкорлигини қарор топтиришда, ислохотлар ва уларни амалга оширишдаги ташаббускорликда, маданияти юксак ривож топган жамиятга ўтишда Ўзбекистон давлати етакчи роль ўйнамокда.

Ушбу мақсадларни ҳаётга муваффақиятли тадбиқ этиш давлатни мустаҳкамлаш вазифаларини бажариш, Ўзбекистонда давлат ҳокимияти барча бўғинларининг самарали ишлашини таъминлаш билан чамбарчас боғлиқ.

3. Давлат моқияти ва белгиларини тушунишда ёндашувлар хилма-хиллиги

Маълумки, давлатнинг келиб чиқиши, давлат ҳокимиятининг табиати, унинг мақсад ва вазифаларини, давлатнинг тараққиёт йўллари ва шу кабиларни турлича изоҳловчи кўплаб хилма-хил назариялар мавжуд. Бу ҳолат ижтимоий ҳодиса сифатида давлатнинг мураккаблиги, кўпқирралилиги билан, ўтмишдаги ва ҳозирги вақтдаги унинг шакллариининг хилма-хиллиги, шунингдек, давлатнинг сиёсий ҳокимиятни амалга ошириши, унинг фаолиятининг турли ижтимоий синфлар ва гуруҳлар манфаатларига бевосита дахлдорлиги билан боғлиқ. Булар объектив омиллардир.

Агар ушбу муаммога субъектив жиҳатдан ёндашадиган бўлсак, мазкур ҳолат турли муаллифларнинг турли мафкуравий ва фалсафий нуқтаи-назарлари билан ҳам боғликлигини кўраимиз.

Давлат тўғрисидаги назарияларни шартли равишда тўрт гуруҳга:

давлатнинг моҳияти тўғрисидаги;

давлатнинг мақсад ва вазифалари ҳақидаги;

давлатнинг фаолият воситалари ва методлари тўғрисидаги;

давлатнинг кейинги тараққиёти истиқболлари ва йўллари ҳақидаги назарияларга ажратиш мумкин.

Модомики, турли муаллифлар ўз асарларида давлат билан боғлиқ муаммоларни тушунтириш мақсадида юқорида қайд этилган масалаларга у ёки бу тарзда мурожаат қилар эканлар, хилма-хил гуруҳларга мансуб назариялар турли бирикмалар ташкил этиб, ўзаро таъсир этмай қолмайди.

Қуйидагиларни давлат моҳиятига боғлиқ назариялар қаторига киритиш мумкин:

Элита назарияси. Ушбу назария XX аср бошларида вужудга келди (В.Парето ва Г.Моски асарлари) ҳамда асримиз ўрталарида янгидан ривожлантирилди (Х.Лассуэл, Д.Сартори, Т.Дай ва бошқалар). Мазкур назариянинг бош ғояси, гўё халқ оммаси давлатни идора этишга қодир эмаслиги, шунинг учун бошқариш жамиятнинг ҳукмрон доираси — элитаси томонидан амалга оширилиши кераклигини исботлашдан иборат. Элиталар турли

белгилари (келиб чиқиши, маълумоти, тажрибаси, қобилияти кабилар)га қараб аниқланади. Дарвоқе, бунда элита сафлари халқ оммаси ҳисобига, уларнинг энг қобилиятли вакиллари билан тўлдириб борилиши мумкинлиги ҳам назарда тутилганди.

Бунинг устига мазкур назариянинг ҳозирги тарафдорлари бир қанча элиталар мавжуд бўлиб, улар ўртасида ҳокимият учун кураш бориши, бироқ, халқ ўз сайлов ҳукукидан фойдаланиб, улар фаолиятини назорат қилиши мумкин, деб таъкидлайдилар.

Шубҳасиз, ушбу назариянинг нуқсонлари ҳам мавжуд. Чунончи, аҳолини ҳокимият ишларидан четлаштиришни тарғиб қилади, ҳокимиятнинг синфий табиати бутунлай инкор этилади. Лекин ушбу назариянинг ижобий томонлари ҳам йўқ эмас. Ҳақиқатан ҳам, ҳокимият ишларини олиб бориш амалда кишиларнинг ғоят чекланган доираси - депутатлар, давлат маҳкамаси ходимлари томонидан бажарилади. Муҳими - мазкур кишилар чиндан ҳам халқ, турли ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар манфаатларини ифода этишлари керак. Шу жиҳатдан халқ сайлаган ва ўз номидан вакил қилган кишиларнинг элита характерини, улар фаолияти устидан таъсирчан назоратни таъминлаш заруратини тушуниш мумкин.

Технократик назария. Мазкур назария асримизнинг 20-йилларида вужудга келиб, 60-70-йилларда анча кенг тарқалди. Унинг тарафдорлари орасида Т.Веблен, Д.Барнхейм, Г.Саймон, Д.Белл ва бошқалар бор эди. Умуман олганда ушбу назария элиталар назариясига жуда ўхшаб кетсада, замонавий воқеликни ҳисобга олиши билан ажралиб туради.

Бу назарияга кўра, жамиятни мутахассис-бошқарувчилар, менежерлар идора этишлари лозим (кўпинча амалда ҳам шулар бошқаришади), Айнан уларнинг ўзлари жамиятнинг ҳақиқий эҳтиёжларини, унинг энг матлуб ривожланиш йўлларини, бунинг учун зарур воситаларни аниқлашга қодир. Бу бошқаришни илмий асосда олиб бориш имконини беради ҳамда жамиятнинг ўсиб боровчи ривожини таъминлайди,

Мазкур таълимот ғояларидан нафақат давлатнинг моҳиятига, балки унинг бошқа жиҳатларига ҳам тегишли бўлган бошқа назарияларда ҳам фаол фойдаланилмокда.

Плюралистик демократия назарияси. Мазкур назария ҳам XX асрда пайдо бўлган. Г.Ласки, М.Дюверже, Р.Дарендорф, Р.Даль ва бошқалар ана шу назария вакиллари дидир. Ушбу назария социал-демократларнинг ҳам, либералларнинг ҳам қарашларини ифодалайди. Унинг ғояси ҳозирги жамиятда моҳият-этиборига кўра синфлар амалда йўқолиб кетди ва ҳокимият шу тариқа ўз синфий табиатидан халос бўлди, деган маънони билдиради. Жамият турли белгиларига — ёши, касб-кори, истиқомат жойи, манфаатлар доираси ва бошқаларга кўра юзага келадиган одамлар ижтимоий бирлашмалари (страталар) йиғиндисидан иборат.

Шундай қилиб, кексалар ва ёшларнинг, спортчилар ва пивоҳўрларнинг страталари мавжуд бўлиши мумкин ва ҳ. к. Ҳар бир одам кўпчилик страталарга кира олади. Улар асосида давлат идораларига "тазйиқ" ўказувчи ҳамда шу йўл билан давлат сиёсатини йўналтирувчи турли сиёсий ва жамоатчилик ташкилотлари тузилади. Бинобарин, ҳар қандай одам, ҳар бир бирлашма давлат ҳокимиятида ўз "улуши"га эга бўлади, давлатни бошқаришда иштирок этади. Давлат шу тариқа умум иродасининг, бутун жамият манфаатларининг ифодачисига айланади.

Ушбу назариянинг ижобий жиҳатлари унинг чинакам демократик характерида, давлатни бошқариш ишларида барча фуқаролар иштироки зарурлигини асослашида намоён бўлади.

Давлатнинг мақсадлари тўғрисидаги масала юзасидан баҳс юритувчи назариялар орасида "умумий фаровонлик давлати" назариясини қайд этиб ўтиш керак. У иккинчи жаҳон урушидан кейин вужудга келган бўлиб, давлатнинг ижтимоий ҳаётга аралашмаслигига оид олдиндан мавжуд таълимотга қарши чиқади. Бунда нафақат ҳуқуқбузарлик ҳолатлари мустасно этилади ("Тунги қоровул давлати" назарияси). Унинг моҳияти 30-йилларда Д.Кейнс томонидан таърифлаб берилганди. Д.Мюрдал, А.Цигу, К.Боулдинг, В.Мунд ва бошқаларнинг асарларида бу назария янада ривожлантирилган.

Мазкур назариянинг бош ғояси шундан иборатки, барча синфлардан устун тураркан, давлат аҳоли барча қатламлари манфаатларини ифодалай бошлайди, умумфаровонликни таъминлайди. Ривожланган мамлакатларнинг аҳоли турмушининг юксак даражасини таъминлашдаги, ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларда йирик давлат дастурларини амалга оширишдаги улкан муваффақиятлари ушбу назариянинг юзага келишига сабаб бўлди. Мазкур назария инсон манфаатларини давлат фаолиятининг асосига қўйиш билан ҳар бир шахс кадр-қимматига эътиборни жалб этади.

Бизнинг назаримизда, ушбу назариянинг ижобий жиҳатлари умуминсоний кадриятлар, инсон манфаатлари ва ҳуқуқлари устуворлиги унинг асосига қўйилганлиги билан белгиланади. Унинг камчилиги эса, нималар ва кимлар эвазига бунга эришиш мумкинлигини кўрсатиб бера олмаганидир. Мабодо, эксплуатация марказини ярим мустамлака ва ривожланаётган мамлакатларга кўчириш назарда тутилادиган бўлса бундай "фаровонлик" эътиборни тортиши амри маҳол.

Ҳуқуқий давлат назарияси. Бундан олдингисига қарама-қарши ўлароқ, бу назария ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ҳуқуқнинг устуворлигини таъминлашдан иборат давлат фаолияти мақсадини ҳам, давлатнинг иш юритиш воситалари, йўсинларига оид муаммоларни ҳам ёритади. Бу назария муаллифлари ҳақли суратда, давлатнинг бутун фаолияти ҳуқуқий мақсадларда, ҳуқуқ асосида ва ҳуқуқий воситалар ила амалга

оширилиши керак, деб таъкидлайдилар. У бизнинг замонамизда энг оммавийлашган ва энг долзарб ҳамда илғор назариядир. Унинг ижобий жиҳатларига қисқача тўхталадиган бўлсак, энг аввало, унинг жамиятни демократлаштиришга, давлат органлари ишларидан ўзбошимчалик, зўравонлик ва қонунсизликни бутунлай мустасно этишга йўналтирилганлигини таъкидлаш зарур. Камчилиги — жамият ижтимоий ва иқтисодий ҳаётидаги аҳволдан келиб чиқиб, баъзи тамойилларни амалга оширишнинг имкони бўлмаган ҳолларда уларнинг бир қадар қуруқ баёнотига айланишидадир.

Давлат фаолияти назариялари ва воситалари қаторига "технократик давлат" назариясини ҳам киритиш керак. Унинг пайдо бўлиши аксарият мамлакатларнинг техника воситалари, шу жумладан, радио-электроникани ўзлаштириш ва улардан фойдаланишдаги йирик муваффақиятлари билан боғлиқ. Мазкур назарияга кўра, техниканинг бундан кейинги тараққиёти давлат бошқарувининг кўпгина масалаларини бошқача ҳал этиш имконини беради. Масалан, радио-телевизион техникадан фойдаланган ҳолда фуқаролардан, социологик сўровлар ва ҳатто овоз бериш (референдум) ўтказиш мумкин. Компьютерлар алоҳида шахслар иродасига боғлиқ бўлмаган адолатли ва энг мақбул ечимларни топиш имкониятини беради.

Давлатнинг истиқболдаги ривожини башорат қилувчи назариялардан бири - конвергенция назарияси XX асрнинг 50-60-йилларида пайдо бўлган (Д.Гэл-брейт, Р.Арон, П.Сорокин асарлари). Унинг моҳияти шундан иборатки, инсоният тараққиётининг ҳозирги босқичида икки тизим: ғарбда — АҚШ, Англия ва бошқалар билан собиқ Совет Иттифоқи ва социалистик лагернинг бошқа мамлакатларининг бир-бирларига ўзаро таъсири рўй беради. Натижада юқоридаги мамлакатларнинг ҳар бир гуруҳи энг яхши томонларни ўзлаштиради ва шу тариқа ўз моҳияти, ташкилий уюшиши, фаолият шакллари ва шу кабилар бўйича давлатларнинг яқинлашуви содир бўлади. Назария муаллифларининг фикрича, бу шундай ҳолатга олиб келиши керакки, унга кўра маълум вақтдан кейин ўзаро фарқлар йўқола бориб, ягона типдаги "постиндустриал давлатлар" - "умумий фаровонлик" давлатлари юзага келади.

Мазкур назария муаллифларининг олдиндан кўра билиш заковатларига тан бериш керак. Зеро, ушбу назария ғояларининг ҳаммаси бўлмасада, кўпчилиги ҳозирги ҳаётимизда ўз тақдирини топмокда.

Давлат тўғрисидаги назариялар орасида тарихий-материалистик назария алоҳида ўрин эгаллайди. У давлатнинг мавжудлиги ва тараққиётининг кўпгина жиҳатларини таҳлил этади. Бу назариянинг асосида - тарихий материализм ва синфий кураш ғоялари ётади. Давлатга иқтисодий ҳукмрон синф ҳокимиятининг қуроли сифатида қаралади. Унинг хусусиятлари энг аввало жамият тараққиётининг муайян босқичидаги унинг

иқтисодиёти билан белгиланади. Мақсад — социалистик, сўнг эса, коммунистик жамиятни ҳам қуриш, давлатнинг охир-оқибат тақдири эса, коммунистик жамият барпо этила бориши билан барҳам топишига эришишдан иборат. Мазкур назарияга юқорида тўхталгандик, кейинроқ у ҳақда яна батафсилроқ тўхталамиз.

Шуни ҳам айтиш керакки, сиёсий-ҳуқуқий тафаккурда мавжуд ёндашувларнинг хилма-хиллиги тўғрисида гапирарканмиз, давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрнини белгилашдаги турлича ёндашувлар муаммосини четлаб ўтишнинг иложи йўқ. Қўйилган муаммо таҳлилига киришишдан олдин бир нарсага тўхталиш, тўғрироғи, жамият "сиёсий тизими" тушунчасига нималар киради, деган саволга жавоб бериш фойдадан ҳоли бўлмас.

Аввало, жамият сиёсий тизими тўғрисидаги асосий ғоялар давлат назариясида асримизнинг 60-70-йилларида баён этилганди. Шунга қарамай кейинги вақтларда сиёсий тизим назариясини ривожлантириш ҳамда унинг амалиёти таҳлилида фан сезиларли ютуқларга эришди. Бироқ, барибир, адабиётларда сиёсий тизим тушунчаси тўғрисида ягона фикр йўқ. Масалан, баъзи бир муаллифлар (Е.М.Чиркин, Ю.А.Тихомиров, М.Н.Марченко) сиёсий тизим тушунчаси жамиятнинг сиёсий уюшмаси тушунчасига айнан мос келади, дейишса, бошқалар (чунончи - Н.Н.Разумовский) унга жамият сиёсий уюшмасининг таркибий қисми сифатида қарайди. Шундайлар ҳам борки, улар сиёсий тизимни сиёсий соҳа билан айнан ўхшатишади. Ҳатто, сиёсий тизим тушунчасини сиёсий устқурмага яқин тушунча, дейдиганлар ҳам бор.

Биз барча нуқтаи-назарларни батафсил қараб чиқишни, айниқса, уларнинг қай бири устуворлигини аниқлашни мақсад қилиб қўймаганмиз. Бу алоҳида суҳбат мавзусидир. Умуман турли нуқтаи-назарлар муаллифлари қарашларини ҳурмат қилган ҳолда айни пайтда— сиёсий тизимни том маънода тушунадиган, яъни унга, жамият сиёсий ташкилоти (сиёсий тузилмалар, уюшмалар ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги)ни ҳам, сиёсий ҳаётнинг барча бошқа кўринишларини ҳам ўз ичига оладиган категория сифатида қарайдиганлар сафига қўшилиш керак деб ҳисоблаймиз.

Жамият сиёсий тизими ҳақида зикр этилганлардан келиб чиқиб, уни қуйидаги таърифни бериш мумкин. Яъни, жамиятнинг сиёсий тизими шахсларнинг сиёсий ҳокимиятни амалга ошириш жараёнида уларнинг ташкилий мустақиллиги ва сиёсий фаоллигини оширишга даъват этилган ўзаро бир-бирига чамбарчас боғлиқ давлат, жамоат ва бошқа ташкилотларнинг йиғиндисидир.

Биз мазкур таъриф воситасида жамият ва давлат сиёсий тизимининг муносабатдорлигини аниқлаш, унинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни ва мақеини белгилайдиган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий омилларни келтиришга ҳаракат қиламиз.

Олдинданок айтиш керакки, давлатнинг ички тузилиши ва фаолиятининг турли жиҳатларига алоқадор масалаларни тадқиқ этишга етарли эътибор бериб келинади. Давлат турли йўналишлар бўйича, яъни таркибий ва функционал жиҳатлар, ривожланишдаги турғунлик ва динамика нуқтаи-назаридан, шакл, мазмун, моҳият фалсафий категориялари қарашларидан келиб чиқиб чуқур ўрганиляпти. Бироқ, айтиш пайтда, кўпинча сиёсий тизимнинг таркибий қисми сифатида давлатнинг амал қилиши билан боғлиқ масалалар эътибордан четда қолиб кетади. Шу жиҳатдан давлатни таҳлил этиш, шубҳасиз, катта қизиқиш уйғотишига қарамай, юқоридаги ҳолат рўй бермоқда. Ваҳоланки, у давлат механизмини сиёсий муносабатлар орқали тавсифлаш ва шу йўл билан давлатнинг жамият сиёсий тизимидаги ўрни ва ролини аниқ белгилаш имконини беради.

Даставвал, жамият сиёсий тизими таркибида давлат алоҳида бўғин сифатида майдонга чиқишига эътиборингизни қаратамиз ва буни ёдда тутиш керак. Унинг ўрни ва ролини на ҳукмрон партиянинг, на сиёсий тизим бошқа бўғинлариининг ўрни ва роли билан тенглаштириб бўлмайди.

Жамият сиёсий тизимида нега давлат асосий ёки бош эмас, балки фақат алоҳида бўғин ҳисобланади? Зеро, бу таърифлар кўпинча маъно жиҳатидан бир-бирига яқиндай туюлади.

Боз устига юридик адабиётларда давлатни сиёсий тизимнинг асоси сифатида тушуниш учраб туради. Бу ерда биз М.Н.Марченконинг фикрига қўшиламиз. Унга кўра давлат сиёсий тизимнинг асосий ёки бош таркибий қисми сифатида майдонга чиқа олмайди ва чиқиши ҳам мумкин эмас, зеро, сиёсий тизимнинг иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий асослари шу мақомга эга бўлиши мумкин.

Давлатнинг сиёсий тизимидаги ўрни ва роли қуйидаги жиҳатлар билан белгиланади:

давлат асосий ишлаб чиқариш қуролларининг эгаси сифатида жамиятни такомиллаштиришда муҳим рол ўйнайди, ҳамма ва ҳар бир одам манфайтлари йўлида уни ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилайди;

давлат барча фуқароларнинг ташкилоти сифатида майдонга чиқади;

давлат бошқарув ва мажбурловнинг махсус маҳкамаларига эга;

давлат турли ишонтирув ва мажбурлов услубларидан фойдаланиш имконини берадиган кенг тармоқли юридик воситалар тизимига эга;

давлат суверенитетга эга;

давлат бутун мамлакат миқёсида ягона тўла-қонли ҳокимият ташкилотидир.

Нодавлат ташкилотларнинг биронтаси бундай хусусият ва вазифаларга эга эмас.

Шундай қилиб, биз жамият сиёсий тизимидаги алоҳида бўғин сифатида давлатни бошқа барча бирлашмаларга қарши қўймаймиз, лекин, айтиш пайтда унинг бошқа

демократик ташкилотлар тизимидаги ролини ҳам камситмоқчи эмасмиз. Барибир яна бир бор шуни таъкидлашни истар эдикки, сиёсий тизим таркибидаги бош ва асосий бўғинлар тушунчалари бир хил маънони бош бўғин вазифасини шахс бажаради, шу билан бирга, асосий бўғин давлатдир.

Давлат сиёсий ташкилотлар қаторига кирмаслиги мумкин эмас. Зеро, махсус мажбурлов ва бостириш маҳкамаларига ҳамда турма ва бошқа мажбурловчи муассасалар кўринишидаги тегишли "моддий удумлари"га эга бўлган давлат ҳокимият тепасида турган сиёсий кучлар қўлидаги бош куч сифатида, улар иродаси ва манфаатларининг бош тадбиқчиси сифатида, сиёсий ҳокимиятни амалга оширишнинг муҳим воситаси сифатида майдонга чиқади. Албатта, бу ерда сиёсий ҳокимиятни ким амалга ошириши, унинг манфаатлари бутун халқ манфаатларига қай даражада мос келиши муҳим аҳамиятга эга бўлади. Лекин бу бошқа суҳбат мавзусидир.

4. Давлат типологияси

ТИПОЛОГИЯ - энг турли хил белгиларга эга бўлган ғавқулодда мураккаб ва серкирра ҳодисадир. Бу ҳолат уни таснифлашнинг турли тизимларини яратиш имконини беради.

Жумладан, ҳудудий ўлчамига кўра, давлатлар буюк, ўрта ва кичик давлатларга бўлинади. Бунинг устига, одатда, кичик давлатлар ўз мустақил сиёсатларига эга бўлмай, буюк ёхуд ўрта давлатларга эргашадилар.

Тарихий ёндашув қадимги, ўрта аср ва ҳозирги замон давлатларини ажратиб кўрсатишни тақозо этади. Тарихий ва маданий ривожланиш тарихига қараб эса, уларни деҳқончилик билан шуғулланувчи ва саноат билан шуғулланувчи давлатлар (ёки индустриал тараккиётгача, индустриал ва постиндустриал давлатлар)га бўлиниши мумкин.

Цивилизация характериға кўра, давлатлар шарқий, ғарбий ва аралаш (оралиқ) давлатларга, иқтисодий тараккиёт даражаси бўйича эса, юксак ривожланган, ўртача ривожланган ҳамда "камбағал" давлатларга ажратилади.

Мазкур таснифларнинг аксарияти давлатдан кўра кўпроқ жамиятни тавсифлайди. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Чунки мазкур таснифларнинг бирортаси ҳам давлатни бошқа ҳодисалардан ажратиб турган бош омил — сиёсий ҳокимиятни амалга оширилиши инобатга олмайди. Шу боис, таснифлашнинг ҳокимият муносабатлари, яъни

хокимиятнинг моҳияти, унинг синфий (ижтимоий) тааллуқлилигини тавсифларига асосланган турлари ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Таснифлашга айна шундай ёндошув ҳозирги замон фанига хосдир, боз устига бундай ёндашув давлатнинг тарихий типлари тушунчасига асосланади.

Давлатни таснифлашнинг яна кўплаб турли хил тизимларини келтириш мумкин. Бироқ, шуни таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда давлатни типларга ажратишда асосан иккита — формациявий ва маданий (цивилизацион) ёндашув мавжуд.

Яқин вақтларгача формациявий ёндашув мумкин бўлган ягона ва илмий ёндашув сифатида эътироф этиб келинади. Зеро, у давлат типи тўғрисидаги масалага бўлган марксистик муносабатни ифодаларди. Унинг моҳияти шундаки, давлат типини белгилашда тарих ижтимоий-иқтисодий формациялар алмашинувининг табиий-тарихий жараёни сифатида тушунилади. Бу формацияларнинг ҳар бирига мос ўз давлат типи бўлади. Буларга кулдорлик, феодал, буржуа ва социалистик давлат типлари киради, деб уқтириларди.

Формациявий (ёки уни синфий деб ҳам аташади) ёндашувга мувофиқ ижтимоий-иқтисодий формацияларнинг алмашинуви ижтимоий инқилоблар натижасида содир бўлади ва бу давлатнинг тарихий бир типидан бошқа, ундан юқорироқ типига ўтишни тақозо этади.

Бир йўла шуни ҳам қайд этиш жоизки, мазкур типология жуда тор маънодаги синфий ёндашувга асосланган. Бироқ, фикримизча, бирон-бир нуқтаи-назарга беписанд қараш мумкин эмас. Чунончи, кулдорлик ва феодал давлат типларнинг пайдо бўлиши ва ривож топишини илмий асосда тушунтиришда ушбу масалаларнинг марксча талқини муайян роля ўйнаган.

Бу ёндашув, шунингдек, XIX аср ўрталарига тўғри келувчи давлатнинг буржуа типини ҳам тўғри тавсифлаб берди. Шу вақтга келиб, саноат капитализмининг шаклланиши ниҳоясига етган ва унга хос бўлган буржуазия билан пролетариат ўртасидаги зиддиятлар кучайиб, синфий курашнинг кескинлашувига олиб келганди. Лекин давлат ва унинг типологиясига марксистик ёндашувнинг бундай мувофиқлиги 1917 йил Октябрь тўнтаришгача давом этганди. "Классиклар"нинг капитализмнинг чириб бориши ва ҳалокати тўғрисидаги башоратларига келсак - улар ўзини окламади. Капиталистик тузум Россиядаги инқилоб берган сиёсий зарбага бардош берибгина қолмай, 20-йиллар охири 30-йилларнинг бошларидаги чуқур иқтисодий инқироз шароитлари машаққатларидан ҳам муваффақиятли ўтди.

Шунга қарамай, бундай тор доирадаги синфий ёндашув изсиз кетмади. Аввал бошданок ҳамма давлатлар ҳам марксистик типология схемасига силлиқ жойлашиб

кетавермади. Бунда биз, энг аввало, шарқий типдаги давлатлар типологияси масаласини кўзда тутяпмиз. Шуниси қизиқки, ҳуқуқшунослар ё умуман бу давлатларнинг ўзига хос хусусиятларидан кўз юмардилар ё уларни қулдорлик ёки феодал давлат типининг "шарқона тури"га мансуб қилиб кўрсатардилар. Ҳолбуки, Шарқ давлатлари Ғарб давлатларидан принципиал ва тубдан фарқ қилади. Келинг, мулоҳаза қилиб кўрайлик. Ғарб давлатларида сиёсий ҳокимият иқтисодий ҳукмрон синф қўлида эди, яъки давлат ҳокимияти иқтисодий базага, асосий ишлаб чиқариш воситаларига мулкӣ эгалик табиатига бевосита боғлиқ эди.

Шарқ давлатларида эса, бутунлай бошқача ҳолат кузатилади. У ерларда айнан давлат ҳокимияти бирламчи бўлиб, ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат натижаларига эгалик қилиш имконияти сиёсий ҳукмронликка боғлиқ (бу мамлакатларда хусусий мулкнинг бўлмаганлиги, давлат мулки эса раҳбар доиралар қўлида бўлганлигини эслатиб ўтамиз). Бинобарин, Шарқ давлатларини классик (европача) типларга мансуб дейиш ёки уларни "капитализмгача" бўлган (қулдорлик билан феодал) типга қўшиб юбориш нотўғри бўлур эди.

Боз устига Шарқ давлатлари фақат ғарб давлатларидангина фарқ қилиб қолмай, балки ўзига хос хусусиятлари билан бир-бирларидан жиддий ажралиб турардилар. Жумладан, Хитойда ҳеч қанақанги қулдорликнинг аломати ҳам бўлмаган, Миср ва Ассириядаги, унинг жиддий роли бор эди. Давлат ҳокимияти тизимида руҳонийлар мавқеи ҳам турлича бўлган, уларнинг ҳуқуқий тизимлари жиддий фаркланарди. Демак, давлат типологиялари ва ҳуқуқий тизимларнинг ғарбий ва шарқий йўналишлари мавжудлиги ҳақида гапириш тўғрироқ бўлади.

Кўриниб турибдики, давлат ҳокимияти ҳамиша ҳақ синфий табиатга эга бўлавермайди. У кўпинча озми-кўпми тор доирадаги ижтимоий гуруҳ (давлат маҳкамаси раҳбарияти, партия давлат элитаси сингари) қўлида бўлади. Лекин уни ижтимоий синф сифатида қабул қилиш мумкин эмас. Албатта, бундай гуруҳ бирон-бир синф манфаатини ифодалаши мумкин ва амалда кўпинча шундай ҳам бўлиб чиқади. У ҳолатда ҳокимиятнинг синфий мазмуни, давлат типи яққол кўзга ташланиб қолади. Бироқ, бундай гуруҳлар аксарият ҳолларда фақат ўз манфаатларинигина ифодалаши ҳам маълум.

Кўп ҳолларда юқоридаги гуруҳлар ўз таянчига эга бўлиш мақсадида (баъзи Шарқ мамлакатларидагидек) динга мурожаат қилади, собиқ Иттифокда Сталин даврида бўлганидай ҳам жисмоний, ҳам ғоявий ялпи тазйиққа дучор қилиш мумкин. Энди шундай савол туғилади: ҳеч қанақанги синф манфаатларини ифодаламайдиган ёки уни арзимас даражада ифодаловчи давлатни қайси типга киритиш мумкин?

Шу муносабат билан мустамлакачилик кишанларидан озод бўлган-мамлакатлар давлатларини тахлил этиш муайян қизиқиш уйғотади. Уларда кўпинча шундай вазият вужудга келадики, биронта синф ҳокимиятни яқка ўзи қўлга олиш ва уни ушлаб туриш учун етарли куч ва уюшқоқликка эга бўлмайди. Бундай мамлакатларда умуммиллий манфаатларни бирлаштирувчи турли ижтимоий кучлар блоклари юзага келади. Бироқ, бундай бирлашмалар кўпинча муваққат характерга эга бўлиб, умуммиллий вазифалар ҳал этиб борилиши билан синфий манфаатлар ҳам пайдо бўлиши мумкин, Шунинг учун давлатнинг бундай типи (асосли равишда) ўтиш даври давлати номини олган.

Бундан ташқари, анъанавий синфий ёндашув бир ижтимоий-иқтисодий формацияга мансуб давлатлар ўртасидаги жиддий тафовутларни изохлаб беролмайди. Чунончи, ҳозирги Жанубий Африка Республикаси билан шу мамлакатнинг апартеид давридаги давлат ўртасида шубҳасиз катта фарқ бор. Ёки сталинизм дав-ридаги ва "қайта қуриш" давридаги Совет Иттифоқини олинг. Давлат моҳиятининг иккинчи жиҳати - унинг умумижтимоий ролидан келиб чиқилгандагина уларни тушунишга йўл очилади. Шунга қарамай, давлат моҳиятининг умумижтимоий жиҳати, табиийки, синфий жиҳат сингари ҳокимият муносабатларида намоён бўлади. Бу ерда гап давлатнинг кимга тегишли эканлиги тўғрисида эмас, балки жамиятнинг амалда давлат ҳокимияти ўз қўлида бўлган қисми билан қолган аҳоли, яъни шу жамият аъзоларининг катта қисми ўртасидаги муносабатлар ҳақида кетяпти.

Бундай ҳолатларда ҳозирги замонда фанда кенг фойдаланилаётган давлат таснифи қўлланиши мумкин: улар тоталитар, авторитар, либерал ва демократик давлатларга бўлинади (бу ерда, албатта, кўпгина оралиқ шакллар бўлиши мумкин),

Либерал давлатда фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари жамият ҳаётининг барча соҳаларида рас-ман амал қилади, давлат ишларида фуқароларнинг расман иштирокларига йўл қўйилади.

Тоталитар давлатда ҳамма нарса бир ғояга - "давлат - бу ҳамма нарса, инсон эса - ҳеч нима" деган ғояга бўйсундирилган. Бутун ҳокимият ҳукмрон элита қўлида бўлиб, бошқалар давлатни бошқаришдан четлатилган.

Авторитар давлатда ҳам ҳақиқий ҳокимият тор элитар доира қўлида бўлиб, шахсий манфаатлар давлат манфаатлари йўлида қурбон қилинади. Сиёсий жабҳада рухсат этилганидан ташқари ҳамма нарса ман этилиши тамойили амал қилади.

Демократик давлат фуқароларнинг давлат ва жамоат ишларини бошқаришдаги ҳуқуқларини амалда таъминлайди, шундай иштирокки ёрдам беради. Шахс ҳуқуқ ва эркинликлари доираси жуда кенг бўлиб, уларни вазифаларига кўра давлатларнинг ўтмишдаги типларидан кескин равишда фарқ қилади.

Демократик давлат - давлатнинг тамомила янги тарихий типидир. Бундай давлат ўтмишда бўлган эмас. У ижтимоий адолат тамойилларига, ҳуқуққа, қонунга, қонунчиликка асосланадиган давлатдир. Ўтмиш жамиятларда халқ давлатга кул каби хизмат қилган, унга батамом қарам бўлган, инсон давлат машинасининг бир муруввати деб ҳисобланган бўлса, демократик давлат эса, аксинча халқ учун хизмат қиладиган, унинг манфаатларини, ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоялайдиган давлатдир.

Мисол тариқасида "иқтисодий ўсиш босқичи назарияси"ни келтириш мумкин. Таниқли Америка социологи ва сиёсатдони Уолт Ростоу унинг муаллифидир. Ушбу назария, муаллиф фикрига кўра, марксизмга жанг эълон қилиши ҳамда ҳозирга замон тарихини ўрганиш методи сифатида уни сиқиб чиқариши керак. Унга биноан иқтисодий ривож бўйича барча жамиятларни беш босқичдан бирига, яъни анъанавий жамият, ислохотларга асос солинадиган ўтиш жамияти, силжиш жараёнини бошдан кечираётган жамият, пишиб етилаётган жамият ва халқ истеъмолининг юксак даражасига эришган жамиятга киритиш мумкин.

Мазкур таълимотга кўра, айнан бешинчи босқичда "умумфаровонлик давлати" деб аташ мумкин бўлган жамият юзага келади. Биз юқорида тилга олган "ягона индустриал жамият", "постиндустриал жамият" назариялари ҳам олдинги назарияга ғоят яқиндир.

Инглиз тарихчиси А.Тойиби давлат типлари тўғрисидаги масалага цивилизациявий ёндашувнинг бошқа бир йўналиши вакилидир. У цивилизацияни диний, руҳий, маданий ва бошқа белгиларига кўра бирлигини кўрсатувчи жамиятнинг ёпик, локал ҳолати, деб тушунтирувчи таълимот муаллифлари ҳисобланади. Шу белгиларга кўра, у жаҳон тарихида 20 дан ортиқ цивилизацияларни ажратиб кўрсатади. Тойиби жамият ва давлат ҳақидаги тушунчаларни аралаштириб юбориши эътиборни тортади. Бинобарин, унинг назарияси қизиқиш уйғотсада, бироқ у давлатдан кўра кўпроқ жамият типологиясига мансубдир.

Давлат типологиясига бошқача ёндашувлар ҳам мавжуд. Улар асосида бошқача мезонлар ётади-ю, лекин улар, одатда, субъектив характерга эга. Унинг учун биз эътиборингизни фақат икки асосий ёндашувга қаратдик. Яна давлат типологияси тўғрисидаги масалани ўрганишда бир-бирига қарам-қарши қўймаган ҳолда ҳар иккаласидан кераклигини таъкидлаш зарур деб ҳисоблаймиз.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида шуни айтиш керакки, давлат тушунчаси ва моҳиятини ҳар тарафлама тўлиқ ҳамда объектив билиш учун фақат синфий ёндашувнинг ўзи мутлақо

кифоя қилмайди. Бинобарин, бу ўринда давлат тўғрисидаги бошқа назариялар - элитар, технократик, плюралистик демократия, "умумий хузур-халоват" давлати ва бошқа назариялар қоидаларидан фойдаланиш керак бўлади.

"Давлат тушунчаси, унинг маъно-моҳияти тубдан ўзгарди. У ислохотларнинг бош ташаббускори ҳамда уларни мувофиқлаштирувчи асосий кучга айланди. Давлат бозор иқтисодий муносабатларига вазминлик билан, пухта ўйланган ҳолда, босқичма-босқич ўтишни амалга оширмоқда", дейди мамлакатимиз йўлбошчиси биринчи чақирик Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг олтинчи сессиясида сўзлаган нутқида.

Жаҳонда инсон фаолиятининг барча соҳаларида рўй берган ва содир бўлаётган ўзгаришлар давлатга ҳам таъсир этмай қолмаганлиги табиий. АҚШ, Англия, Франция, Швеция ва Ғарбнинг бошқа ривожланган мамлакатлари тажрибаси кўрсатиб турганидек, давлат эндиликда фақат "тунги қоровул" роли билан кифоялана олмайди. Кейинги йилларда у тобора ижтимоий зиддиятларни зўравонликка бостирилиши йўли билан эмас, балки ижтимоий муросата эришиш воситасида ҳал этиш қуролига айланиб бормоқда. Демократик тараққиёт йўлига, ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш йўлига кирган Ўзбекистон Республикаси бунга ёрқин далил бўла олади. Табиийки, бизнинг давлатимизда кўп нарса, шу жумладан, давлатга қарашлар ҳам ўзгарди. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислом Каримов бу ҳақда шундай дейди: "Биз яқин ўтмишимизда синфий ҳукмронликнинг қуроли сифатида давлат ҳақидаги марксча ғояни шиор қилиб олиб, бу назарияни догмага, давлат ва ҳуқуқни эса синфий кураш, синфий рақибларни енгиш воситасига айлантирган эдик. Демократия шароитларида эса, давлат ижтимоий қарама-қаршиликларни зўрлик ва бостириш йўли билан эмас, балки ижтимоий келишув, халқ таъбири билан айтганда, муросаи мадора билан бартараф этиш воситасига айланади".

Адабиётлар рўйхати

1. И.А.Каримов. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. 3 — том. Т., «Ўзбекистон», 1996.
2. И.А.Каримов. Янгича ишлаш ва фикрлаш давр талаби. 5 — том. Т., «Ўзбекистон», 1997.
3. И.А.Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 1—том. Т., «Ўзбекистон», 1996.
4. И.А.Каримов. Бунёдкорлик йўлидан. 4 — том. Т., «Ўзбекистон», 1996.

5. И.А.Каримов. Биздан озод ва обод ватан қолсин. 2 — том. Т., «Ўзбекистон», 1996.
6. И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий истиқболнинг асосий тамойиллари. Т., «Ўзбекистон», 1995.
7. И.А.Каримов. Ўзбекистон: иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995.
8. И.А.Каримов. Буюк келажагимизнинг ҳуқуқий кафолати. Т., «Шарқ». 1993.
9. И.А.Каримов. Ўзбекистон 21 — аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1997.
10. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2009.
11. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги, ТДЮИ.
«Давлат ва ҳуқуқ» (илмий — назарий журнал). Т., 2000. 3-СОН.
12. Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги. ТДЮИ. Ў.Р.
мустақиллиги ва қонунчиликни такомиллаштириш масалалари.
13. Ж.Т.Холмўминов. Ўзбекистонда ҳуқуқий давлатнинг конституцион асослари. (мақола). Т., «Адолат». 1993.
14. Ҳ. Бобоев, З. Исломов ва бошқалар. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Т., 2000.
15. Р. Қаямов. Ўзбекистон Республикасининг конституциявий ҳуқуқи. Т., «Адолат». 1998.
16. М. Раҳмонқулов. Демократия и право. Т., 1995.
17. Б. Нишонов. Доклад о позиции Узбекистана. Демократия и право. Т., 1995.
18. «Темур тузуклари» Т., «Ғ. Ғулом» нашриёт — матбаа бирлашмаси. 1991.
19. Б. Спиноза. Избр. Соч. М., 2-том, 1957.
20. Д. Локк. Избранные философские произведения. М., 2-том. 1960.
21. Ш. Монтескье. Избр. Произведение. М., 1995.
22. История политических учений. М.: Политиздат. 1971.
23. Гегель. Философия право. М., 1990.
24. Р.Ф.Шершеневич. Общая теория право. М., 1911.
25. Гегель. Работы разных лет. М., 1973.